

”Erämaa opettaa”

KEHOLLISESTI YMPÄRISTÖN, TAITEEN JA YHTEISÖN MAISEMISSA

”Artikkeli liittyy Lapin yliopiston taiteiden tiedekunnassa valmisteilla olevaan väitöskirjatyöhöni, jonka tavoitteena on ymmärtää yhteisöllisen taidekasvatuksen lähtökohtia, muotoja ja käytänteitä.

Tutkimukseni käsittelee yhteisöllisiä, pohjoisessa sosiokulttuurisessa ympäristössä kehitettyjä ja toteutettuja taidekasvatusprojekteja (ks. Hiltunen 2003, 2002, 1999; Jokela & Hiltunen 2003; Hiltunen & Jokela 2001). Kuvailen tässä eräitä Itä-Lapin alueelle sijoittuvia projekteja sekä avaan lopuksi tarkastelukulmaa ympäristön, ruumiin ja yhteisön kohtaamisen problematiikkaan”, kirjoittaja kertoo.

MIRJA HILTUNEN

Artikkeli liittyy Lapin yliopiston taiteiden tiedekunnassa valmisteilla olevaan väitöskirjatyöhöni, jonka tavoitteena on ymmärtää yhteisöllisen taidekasvatuksen lähtökohtia, muotoja ja käytänteitä.

Tutkimukseni käsittelee yhteisöllisiä, pohjoisessa sosiokulttuurisessa ympäristössä kehitettyjä ja toteutettuja taidekasvatusprojekteja (ks. Hiltunen 2003, 2002, 1999; Jokela & Hiltunen 2003; Hiltunen & Jokela 2001). Kuvailen tässä eräitä Itä-Lapin alueelle sijoittuvia projekteja sekä avaan lopuksi tarkastelukulmaa ympäristön, ruumiin ja yhteisön kohtaamisen problematiikkaan.

luonto on ollut vanhalle Lapin kansalle pyhä, jumalien asuinmaa, sitä kunnioitettiin ja palkottiin (Vilka 2002, 73). Erämaa tarkoittaa myös asumaton, kaukaista pyyntimaata. Erä viittaa saaliiseen, riistaan sekä erilliseen osaan tai alueeseen. Käsite liittyy lisäksi laajemmin suomalaisuuteen, jota alettiin rakentaa 1800 luvulla osittain koskemattoman luonnon ja erämaiden säilyttämistä Karjalasta ja Sisä-Suomesta käsin. (Saarinen 1999, 78–79)

Mirja Hiltunen

Vaikka karelianismi etäännytti erämaan tavaltaan ihmisistä ja kulttuurista, ei suomalainen erämaa ole koskaan sulkenut ihmistä toimijana ulkopuolelleen. Esimerkiksi englanninkielistä *wilderness*-käsitettä ja suomenkielistä erämaata, ei voida suoraan rinnastaa. Wild land –termi vastaakin paremmin aluetta, jota ihminen hyödyntää, mutta joka muistuttaa lähes koskemattoma luontoa. Saamelaisille erämaa jäsenyy puolestaan

ERÄMAA MAAN, MIELEN JA KIELEN MUODOSTUMANA

Mitä kauempaa katsotaan, sitä useammin käsitteiden *erämaa* ja *Lappi* välille asetetaan yhtäläisyysmerkki. Erämaa onkin yksi eniten Lappiin liitetystä käsitteistä, joskin pohjoisten erämaiden merkitystä on korostettu eri aikoina eri perusteiden. Erämaa käsitteenä on monikerroksellinen. Erämaa-

kulttuurierämaana ja asuin – tai arkiympäristönä. (Saarinen 1999, 78 – 80)

Erämaa tarjoaa paikallisten asukkaiden arkiympäristön ohella kehykset myös Lapin mytologiaa hyödyntäville ja sitä rakentaville kertomuksille: erämaa on eittämättä romanttinen käsite. Esimerkiksi tunturi, joka toimii artikkelini taidekasvatusesimerkkien näyttämönä, ei ole enää yksinomaan luonnonestetiikasta kiinnostuneen yksinäisen vaeltajan matkakohde, vaan se tarjoaa myös yhteisöllisen ja kulttuurisen toiminnan näyttämön matkailun palveluun (Jokela 1999, 13).

Erämaa tarjoaa myös taiteelle ja taidekasvatukselle merkityksiä täynnä olevan toimintaympäristön. Tätä ympäristöä voidaan tarkastella maantieteilijä Pauli Tapani Karjalaista mukailien luonnon, kulttuurin ja mielen muodostumana. Maisemaa voidaan tarkastella luonnonesineellisesti mimeettisesti, objektiivisena ”maan maisemana” sekä sensuaalisesti, jolloin puhutaan subjektiivisesta ”mielen maisemasta”, eli kokemuksellisesta maisemasta. Kolmantena tasona Karjalainen mainitsee tekstuaalisen, kulttuurisen ”kielen maiseman”, eli maiseman kulttuurisineellisesti. (Karjalainen 1996, 1999, 19)

Erämaa on paitsi romanttinen, myös poliittinen käsite. Nykyiset suojelukiistat voidaan nähdä jatkumona vuosisatojen kiistoille nautintaoikeuksista ja raaka-ainevarastoista. Esimerkiksi Ylä-Lapin metsäkiistoissa voidaan Lehtisen mukaan (2002, 31) nähdä historiallinen kolonialistinen ”etelänsidos”, joka ilmenee monikerroksisena poliittis-taloudellisena riippuvuutena mutta myös epäilyinä ’maalikylistä’ tulevia uudistuksia kohtaan. Tutkimuksissa on havaittu, että ristiriitilanteiden taustalta löytyy usein paikallisten ihmisten luontoon liittyvien elämäkäytäntöjen ja uusien käyttöödotusten yhteentörmäys (Valkonen 2002, 44).

ITÄ-LAPIN ERITYISLUONNE

Lapin yliopiston taidekasvatuksen yksikkö on kehittänyt viimeisen kymmenen vuoden aikana monimuotoisia taidekasvatuksen malleja eri puolilla Lapin lääniä. (ks. esim. Jokela & Hiltunen & Haanpää 2001, Jokela & Kuuri 1999, Jokela & Lohiniva 1996)

Pelkosenniemen kunnan alueella toiminut *Tunturin taidepaja* on ollut yksi pitkäaikaisemmista yhteistyökumppaneistamme.

Pelkosenniemen kunta sijaitsee Itä-Lapissa,

matkaa Helsingistä kertyy 972 km ja Rovaniemeltä 137 km. Alue tunnetaan julkisuudessa lähinnä vaikeuksiensa vuoksi. Kunnan elinvoimaa ovat vieneet muuttoliike, työttömyys ja verotulojen vähentyminen. Vuosikymmeniksi venynyt kiistely Vuotoksen altaan rakentamisesta, soidensuojelukiistat ja teollisuuden työpaikkojen katoaminen ovat vahvistaneet julkisuudessa mielikuvaa ankeasta ja taantuvasta alueesta. Työskentely Itä-Lapissa onkin tarjonnut taidekasvatukselle paitsi merkityksiä myös ristiriitoja täynnä olevan toimintaympäristön.

Itä-Lapin alue on suurten haasteiden edessä. Negatiiviset määritteet eivät kuitenkaan aina vastaa paikallisten ihmisten käsitystä oman asuinpaikan ja elämisen laadusta. Utisointi keskittyy ongelmiin, jotka ovat usein muualta käsin välineellisesti aiheutuneita, rakenteellisia yhteiskunnallisia ongelmia. Aluetta voidaan tarkastella myös sen vahvuuksien suunnassa, epäkohdilta silti silmiä sulkematta. Periferia vastaan keskus, lokaalisuus vastaan globaalisuus – vastattakin asettelu ei nouse kaikkea määrittäväksi lähtökohdaksi. Keskustelu voi muuttua moniäänisemmäksi kun ymmärretään, että maailma rakentuu ihmisen elämismaailman paikoista. Niistä käsin hahmottuvat myös kokemukset suuremmista kokonaisuuksista. Nämä elämismaailman paikat, ympäristöt ja yhteisöt, ovat taiteen ja taidekasvatuksen kiinnostuksen kohteena.

TAIDEKASVATUSTA TUNTURISSA

Syksyllä 2003 päättynyt, kolmevuotinen ESR-osarahoitteinen projekti on järjestänyt vuosittain kaksi viiden kuukauden koulutusjaksoa nuorille työttömille aikuisille. Tunturin Taidepajan pyrkimyksenä on lisätä alueen kulttuuritapahtumia ja taidealan osaamista. Koulutuksen tavoitteena on antaa nuorille välineitä elämän hallintaan sekä vahvistaa alueen nuorten luontosuhdetta. Lisäksi tavoitteena on uusien taidekasvatuksen toimintamallien kehittäminen Itä-Lapin alueella. Toimintaan liittyy myös uusien kulttuurielämys- ja ohjelmopalvelumallien kehittäminen yhteistyössä alueen yrittäjien kanssa. Samalla alueen nuorille on auennut osallistumiskanava erilaisiin taideproduktioihin.

Lapin yliopiston taidekasvatuksen yksikön opiskelijat ovat toimineet Tunturin taidepajalla yhteisö- ja ympäristötaideopintojen kouluttajina

ja suorittaneet samalla omiin opintoihinsa liittyviä kenttäharjoittelujaksoja sekä projektiopintoja. Toiminnan lähtökohtana on ympäristön vahvuudet, ennen kaikkea Pyhäntunturin ainutlaatuisen luonto sekä paikan rikas pohjoinen kulttuurihistoria ja perinteet. Taidekasvatuksen professori Timo Jokelan mukaan estetiikan mielenkiinnon kohteena onkin fyysisen ympäristön sijasta fenomenaalinen, koettu ja eletty ympäristö. Taiteen ja esteetiikan käsitteenä ympäristö on koettu ympäristö ja tämän kokemuksen me luomme aina itse kokemusyhteisöömme ja kulttuurimme sidottuna. Koemme ympäristön havaittuna ja merkityksellisenä tunnesisältönä, sekä kulttuurisina merkityksinä. Ympäristö konkretisoituu yksilölle paikkoina, ihminen elää maailmassa, joka on täynnä hänelle merkittäviä paikkoja. (Jokela 2001, 41–42.) Kokemuksessamme ovat läsnä yhtäaikaaisesti ympäristön mimeettinen, sensuaalinen ja tekstuaalinen taso.

Taidekasvatukseen liittyvät Tunturin taidepajan opinnot keskittyvätkin lähinnä paikkasidonnaiseen ympäristö- ja yhteisötaiteeseen. Toiminnassa on pyritty kehittämään mallia innovoivan taiteen, ympäristökysymysten ja yhteisöllisen toiminnan integroinnille. Taide tarjoaa välineen, joka voi nostaa yksilön ja yhteisön kokemusmaailmasta omaan ympäristöön ja yhteisöön liittyviä erityispiirteitä esiin. Samalla taide voi olla myös aktiivisesti mukana kehittämässä näitä ympäristöjä ja yhteisöjä. Tunturin Taidepajan ja taidekasvatuksen yksikön yhteistyön puitteissa onkin vuosien mittaan organisoitunut monimuotoista yhteisöllistä taidetoimintaa. Toimintaan on sitoutunut taidepajalaisten sekä toteutusvastuussa olleiden taidekasvatuksen opiskelijoiden lisäksi myös paikallisia tahoja mm. matkailuelinkeinon parista.

Yhteisöllinen taidekasvatus taidepajassa pyrkii siis ottamaan ympäristönsä huomioon sen laajassa mielessä. Kyse ei ole pelkästään luonnonympäristöstä, mahdollisten taideteosten ja tapahtumien sijoituspaikasta, vaan myös ympäristöön liittyvistä kulttuurisista ja yhteisöllistä ulottuvuuksista ja odotuksista. Törmäyksiltä ei luonnollisestikaan ole vältytty. Ristiriitatilanteiden taustalla ei ole ollut kuitenkaan niinkään paikallisten ihmisten luontoon liittyvien elämäkäytäntöjen ja uusien kehittämiskohteena olevien, kulttuurimatkailuun liittyvien käyttöodotusten yhteenlöymäys kuin arkisemmat, lähinnä tiukaan tuotantoaikatauluun tai vastuun jakoon liit-

tyvät käytännön ongelmat. Käytännön ongelmien taustalta voidaan löytää myös erilaisten taidedekäsitysten aiheuttamaa ristiaallokkoa.

Yhteisötaiteessa yhdistetään usein perinteisiä taidemuotoja ja korostetaan ennen kaikkea vuorovaikutusta. Taiteellisen työn tuloksena ei ole välttämättä fyysisiä taideteoksia tai –tuotteita, taide voi ilmetä myös tapahtumina ja kohtaamisina sekä muutoksina yhteisössä, jonka kanssa työskennellään. Taide ei ole välttämättä suoraan tuotteistettavissa.

ELETYT MERKITYKSET

Opintojen puitteissa pajan opiskelijat ja toimintaan osallistuneet muut sidosryhmät ovat tutustuneet ympäristötaiteeseen ja taiteidenvälisyyteen. *Performatiivisuus* (Sederholm 1998, 84–87; 2000, 113–114) taidekasvatuksen metodina voi liittää paikan kokemiseen sekä ruumiillisen että yhteisöllisen tason. Performatiivisten harjoitteiden kautta yksityinen kokemus voi muuntua yhteiseksi ja taiteeseen voi osallistua varsinaisten toimijoiden lisäksi myös laajempia yleisöjä. Näin on käynyt esimerkiksi *Tulirumpu*-esityksessä, jota sadat ihmiset saapuvat yhä uudelleen vuosittain kokemaan Pyhäntunturin pimenevään syysiltaan.

Teos rakentuu performatiivisesti yleisön vaeltaessa pitkospuita pitkin satojen lyhtyjen valossa kohti jylyä Aittakurua. Matkan varrelle rakennetut hienovaraiset äänimaisemat, installaatiot ja ympäristöperformanssit hermistävät kulkijaa. Itse esitys tunturikurun kivisessä jylyssä alleiviivaa luonnon pääroolia kokonaisuudessa. Kyse on kokonaisvaltaisesta kokemuksesta, jossa jokainen läsnäoleva on osallinen taiteen tapahtumiseen.

Taidekasvatus Tunturin Taidepajassa pyrkii hermistämään ympäristöhavaintoa ja samalla itsensä kokemista paikkasidonnaisen taiteen keinoin. Ympäristöä eletään moniaistisesti ja ruumiillisuus on läsnä kaikessa tekemisessä tuliteoksiin tarkoitettujen polttopuiden kuruun kantamisesta lähtien herkkiin ympäristöön sulautuviin performansseihin saakka. Toiminta on leimallisen fyysisistä, henkilökohtaista ja usein hyvin yksityistä, vaikka lopputuloksena onkin lähemmäs sadan tekijän yhteistyön tuloksena toteutettu kokonais-taideos.

Tutkimukseni eräs ongelma onkin, kuinka yhteisöllisessä taidekasvatuksessa taiteelle ominainen ruumiillinen, yksilöllinen kokemus muuntuu

sosiaalisesti jaetuksi? Ruumiillinen oleminen rakentuu *eletyistä merkityksistä*, jotka näkyvät ruumiillisessa ilmaisemisessa (Matikainen 2003, 200–201). Tutkimuksessani kysyn, mikä rooli taiteella voi olla näiden elettyjen merkityksien jakamisessa yhteisöllisesti? Koen haasteellisena myös teoreettisen kysymyksen miten kokemus on samalla sekä kielellistä että eikielellistä ja miten merkitykset rakentuvat sosiaalisesti yksilöllisessä kokemuksessa ja kielessä.

KEHOLLISUUS KEINONA, YMPÄRISTÖ MATERIAALINA

Onko kuvailemassani toiminnassa sitten kyse *ruumiin estetiikasta*? Sosiologi Michel Maffesoli näkee ruumiin estetiikan merkinä uudeltaisesta kollektiivisuudesta, oman ruumiin kokemisesta nautinnollisena muiden kanssa ja muita varten. Hänen mukaansa kaikenlainen intoilu, kulutusjuhlat, urheilu, tunteet ja rituaalit, ”maailmaan uudelleen lumoutuminen”, ovat merkkeinä ihmisen alkuperäisestä ja usein huomaamattomasta yhteisöllisyydestä, joka ei modernin yhteiskunnan kumoutuessa häviä, se vain saa uusia muotoja. (Maffesoli 1995, 23–28.)

Ruumiillistunut, pragmatistinen estetiikka ei rajoitu Shustermanin (2001, 207) mukaan esteettisenä täyttymyksenä vain hoikkaan, ruskettuneeseen ja urheilulliseen nuoruuteen, se liittyy kyllä ruumiin pinnan muotoon ja koristeellisuuteen, mutta myös sen *liikkumiseen ja itsensä kokemiseen*.

Post-moderniin ruumiin estetiikkaan liittyvä mielihyvän periaate ei ole toki poissuljettu tutkimuskohteenani olevassa yhteisöllisessä taidekasvatuksessa. Mielihyvän saavuttaminen ei kuitenkaan ole teon motiivi vaan ehkä seuraus ja usein vasta voimille käyvän ja vaativan tiedostamis- ja merkityksenantoprosessin tulos. Taide ei myöskään välttämättä tarjoa välittömiä mielihyvän kokemuksia, prosessi kulkee usein vastoin käymisestä toiseen ja saattaa päätyä jopa umpikujaan. Niin taiteessa kuin kasvatuksessa ongelmat ja umpikujatkin saattavat myöhemmin tuottaa syvällisempiä ja laadullisempia ”taidetuotteita” ja oppimista. Ensimmäiset, stereotyypisimmät ratkaisumallit eivät kestä vaativassa ympä-

Ympäristösuhde syvenee performansitaiteen keinoin Pyhätunturin jylhässä maisemassa
Kuvaaja: Minna Saastamoinen

ristö- ja yhteisötaiteellisessa prosessissa.

Deweyn mukaan esteettinen kokemus on aina enemmän kuin esteettinen. Siinä eri materiaalit, jotka eivät sinällään ole esteettisiä, muuttuvat esteettisiksi. Materiaali on suureksi osaksi inhimillistä, joka sisältää käytännöllisen, sosiaalisen ja kasvatuksellisen. Taiteen tehtävä on Deweyn mukaan muokata tästä materiaalista tyydytystä tuottava kokonaisuus. (Dewey 1987, 329–330)

Tunturin taidepajassa käytännöllinen, sosiaalinen ja kasvatuksellinen aspekti yhtyvät. Ympäristö yhteisöineen toimii taiteen motiivina ja materiaalina niin konkreettisesti kun narratiivisessa mielessä, ruumis väylänä ympäristön kokemiseen. Ympäristöä ei ole ilman sitä kokevaa yksilöä, aistimellista ruumista ja kokemuksen jakavaa yhteisöä. Taidepajassa ympäristöä lähestytään moniaistisesti taiteen keinoin, merkityksellisenä tunnesisältönä. Ruumiin ja maailman välinen suhde ei perimmäältään ole metaforinen tai symbolinen, vaan nimenomaan ruumiillisesti koettu, toteaa Matikainen (2003, 196) Merleay-Pontyn filosofiaan seuraten.

Yhteisöllisen taidekasvatuksen haasteena onkin koskettaa ympäristön merkityksellisiä tunnesisältöjä sekä samanaikaisesti ympäristön kulttuurisia ja sosiaalisia merkityksiä. ”Erämaa voi opettaa”, kun läsnä ovat yhtäaikaaisesti sen miimeittinen, sensuaalinen ja tekstuaalinen taso. Erämaan pyhyys, myyttisyys, sen merkitys pyyn-

timaana, arjen ympäristönä tai romanttisena, poliittisena sekä taloudellisena ilmiönä, voidaan silloin nähdä taiteellisessa ilmaisussa elettyinä merkityksinä, mutta myös taidekasvatuksessa yhteisöllisesti jaettuina kokemuksina.

Taidekasvatusta Tunturin Taidepajan kaltaisessa toimintaympäristössä voidaanakin kokonaisuudessaan pitää yhteisötaiteellisena prosessina, jossa taiteellinen oppiminen parhaimmillaan voimaannuttaa sekä yksilöä että yhteisöä (vrt. Lacy 1995, van Delft 1998, Williams 2003). Yhteisöllinen taidekasvatus lähtee ympäristön ja yhteisön vahvuuksista ja suuntautuu aktiivisesti niiden kehittämiseen, oli sitten kyse yksilön kokemusmaailmaan mahtuvasta erämaa-alueen liepeestä tai suurkaupungin lähiöstä.

LÄHTEET

- Dewey, John (1987). *Art as Experience*. Carbondale III.: Southern Illinois University Press.
- Hiltunen, M. (1999). *Arktinen Aktio. Eräissä pohjoisissa taidetapahtumissa vaikuttavat taidekäsitteet yhteisöllisen taidekasvatuksen näkökulmasta*. Julkaisematon lisensiaatintyö. Rovaniemi: Lapin Yliopisto, Taiteiden tiedekunta, Taidekasvatus.
- Hiltunen, M. (2003). *Talvi fantasian ja draaman näyttämönä*. Teoksessa Huhmarniemi, M. & Jokela, T. & Vuorjoki, S. (toim.) *Talven taide*. Puheenvuoroja talven kulttuurista, talvitaiteesta ja lumirakentamisesta. (Winter as a Stage for Fantasy and Drama. In Huhmarniemi, M. & Jokela, T. & Vuorjoki, S. (ed) *Winter Art. Statements on Winter Culture, Winter Art and Snow Construction*, transl. Foley, R.). Lapin yliopiston taiteiden tiedekunnan julkaisuja. Sarja D. Opintojulkaisuja 6, 44–49.
- Hiltunen, M. (2002). *Ytyä taideopettajuuteen. Yhteisön, taiteen ja ympäristön kohtaamisia*. Räsänen, M. (toim.) *MoniKko. Moniroolin kuvataideopettaja korkeakoulussa*. Työpäpaperit. Taideteollisen korkeakoulun julkaisusarja. F 23, 44–51.
- Hiltunen, M. & Jokela, T. (2001). *Täälläkö taide? Johdatus yhteisölliseen taidekasvatukseen*. Rovaniemi: Lapin yliopiston taiteiden tiedekunnan julkaisuja D: Opintojulkaisuja 4.
- Jokela, T. (1999). *Katse maiseman kaiuuseen*. Julkaisussa Jokela, T. (toim.) 1999: *Tunturi taiteen ja tieteen maisemissa*. Rovaniemi: Taiteiden tiedekunnan julkaisuja C 12, 12–17.
- Jokela, T. (2001). *Ympäristö- ja yhteisöprojektit kuvataiteen opettajankoulutuksessa*. Julkaisussa Hyvönen, L. & Lindfors, E. (toim.) *Tehdään yhesä! Taide- ja taitokasvatuksen tulevaisuus*. Oulun yliopiston kasvatustieteiden tiedekunnan selosteita ja katsauksia 1/2001, 38–46.
- Jokela, T. & Hiltunen, M. (2003). *Art pedagogical Projects in Northern Wilderness and Villages*. Lifelong Learning in Europe. Vol. VIII, issue 2/2003, 26–31.
- Jokela, T. & Hiltunen, M. & Haanpää, T. (2001). *Keino. Yhteisön, taiteen ja ympäristön kohtaamisia*. CD-rom julkaisu. Rovaniemi: Taiteiden tiedekunnan julkaisuja D, Opintojulkaisuja 5.
- Jokela, T. & Kuuri, E. (ed. 1999). *Ultima Thule. Northern Environment and Art Education Project*. Rovaniemi: University of Lapland Publications in Visual Arts and Design, C 14.
- Jokela, T. & Lohiniva, L. (toim. 1996). *Joki – the River. Ympäristötaidetapahtuma Ounasjoen alkulähteiltä Ounasjokisuulle*. Rovaniemi: Lapin yliopiston taiteiden tiedekunnan julkaisuja, sarja C.
- Karjalainen, P. (1999). *Tunturi maan, mielen ja kielen maisemina*. Julkaisussa Jokela, T. (toim.) *Tunturi taiteen ja tieteen maisemissa*. Rovaniemi. Taiteiden tiedekunnan julkaisuja. C 12, 18–22.
- Lacy, S. (1995). *Debated Territory: Towards a Critical Language for Public Art*. In Lacy, S. (ed): *Mapping the Terrain. New Genre Public Art*. Seattle, Washington: Bay Press, 171–185.
- Lehtinen, A (2002). *Kenen maa? Kysymys oikeudenmukaisuudesta erämaapolitiikassa*. Julkaisussa Saarinen, J. (toim.) *Erämaapolitiikka: pohjoiset erämaat arjen, hallinnan ja tutkimuksen kohteena*. Metsäntutkimuslaitoksen tiedonantoja 827, 21–41.
- Maffessoli, M. (1995). *Maailman mieli. Yhteisöllisen tyylin muodoista*. Gaudeamus.
- Matikanen, U-M. (2003). *Ruumiillisten kokemusten etsiminen – Maurice Merleau-Pon-*

- tyn ruumiinfenomenologia kulttuurihistoriallisen tutkimuksen perustana.* Julkaisussa Ollitervo, S. & Perikka, J. & Väntsi, T. (toim.) *Kohtaamisia ajassa. Kulttuurihistoria ja tulkinnan teoria.* Cultural History – Kulttuurihistoria 3. Turku, 194–196.
- Saarinen, J. (1999). *Erämaa muutoksessa.* Julkaisussa Saarinen, J. (toim.) *Erämaan arvot: retkiä monimuotoisiin erämaihin.* Met-säntutkimuslaitoksen tiedonantoja 733: 77–95.
- Sederholm, H. (1998). *Starting to play with Arts Education. Study of Ways to Approach Experiential and Social Modes of Contemporary Art.* Väitöskirja. Jyväskylä: University of Jyväskylä, Studies in the Arts 63.
- Sederholm, H. (2000). *Tämäkö taidetta?* WSOY.
- Shusterman, R. (200). *Taide, elämä ja estetiikka. Pragmatistisen filosofian näkökulmia estetiikkaan.* (suom. Vesa Mujunen). Gaudeamus.
- Valkonen, J. (2002). *Erämaa, paikallisuus, hallinta.* Julkaisussa Saarinen, J. (toim.) *Erämaapolitiikka: pohjoiset erämaat arjen, hallinnan ja tutkimuksen kohteena.* Met-säntutkimuslaitoksen tiedonantoja 827: 43–55.
- van Delft, M. (1998). *Community art – implications for social policy.* Themes from Finland. 6/1998. Sosiaali- ja terveysalan tutkimus- ja kehittämiskeskus.
- Vilkka, L. (2002). *Lapin erämaat ympäristöfilosofin silmin.* Julkaisussa Saarinen, J. (toim.) *Erämaapolitiikka: pohjoiset erämaat arjen, hallinnan ja tutkimuksen kohteena.* Met-säntutkimuslaitoksen tiedonantoja 827: 69–87.
- Williams, J. (2003). *Where the Arts, Education and Society Intersect.* Lifelong Learning in Europe. Vol VIII, issue 2/ 2003, 32–38.

Mirja Hiltunen toimii Lapin yliopiston taiteiden tiedekunnan taidekasvatuksen lehtorina ja opettajan-kouluttajana. Hän on kehittänyt performatiivista taiteenstrategiaa osana taidekasvatusta ja pohjoisuuteen liittyvät elementit ovat useiden hänen ohjaamiensa performanssien lähtökohtana. Pohjoisuus liittyy myös kirjoittajan väitöskirja-tutkimukseen "Taidekasvatuksen taide", joka käsittelee yhteisöllistä taidekasvatusta pohjoisessa sosiokulttuurisessa ympäristössä. Tutkimuksen arvioitu valmistumisaika on 2007.